

**BETOLDÁSOK A BIBLIÁBAN. ADALÉKOK A HÉBER
ÓSZÖVETSÉG HAGYOMÁNYOZÁS-TÖRTÉNETÉHEZ ÉS AZ
ÓSZÖVETSÉGI SZÖVEGKRITIKÁHOZ**

A könyv-vallások közös jellemzője, hogy híveik hitüket, Istenről, a világról és benne önmagukról alkotott véleményüket a kijelentéshez mérik, életük új kérdéseire a választ abban keresik, vagy legalábbis igyekeznek abból levezethetőnek felmutatni. Ameddig a kánon nem záródik le, új és új vallásos iratok szülehetnek, melyek az önálló kijelentés tekintélyével kínálnak tájékozódást saját koruk viszonyai között. A kánon fokozatos megszilárdulása azonban az újabb iratok keletkezésének lehetőségét kizárja, s az új hitismeretek egyedüli legitím forrásává a régi kijelentést hordozó, összetételében és szövegállományában lassan változtathatatlaná merevedő iratcsoport válik.

Így volt és így van ez a zsidóság esetében is. A kijelentést hordozó iratok lezáródása magával hozta az *interpretáció*, Sanders kifejezésével élve, a *reszignifikáció* szükségességét¹: megfelelő interpretációs technikákat kellett kifejleszteni ahhoz, hogy az iratoknak a saját aktuális helyzetükre is érvényes üzenetét feltárják, s meg kellett találni azt a csatornát, melyen keresztül ezt az üzenetet meg is szólaltathatják. A kánon végleges lezáródásáig ilyen közvetítő csatornának maga a szent szöveg kínálkozott.² A bibliai iratok szerkesztői átdolgozások során eshettek át, újabb és újabb kiegészítésekkel, applikáló betoldásokkal, új hangsúlyokat érvényesítő beavatkozásokkal gazdagítva a korábbi üzenetet.

Ugyanakkor a kánon fokozatos lezáródása magával hozta a pontos szöveghagyományozás igényét is. Minél nagyobb ugyanis egy irat tekintélye, annál merevebbé válik a szövege, s annál nagyobb gondot kell fordítani a hagyományozásra, a másolási hibák kiszűrésére és – a kor

¹ Idézi ULRICH, E.: *The Canonical Process, Textual Criticism, and latter Stages in the Composition of the Bible*, in: M. Fishbane — E. Tov (ed.): „Sha‘arei Talmon”. *Studies in the Bible, Qumran and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon*, Winona Lake, Indiana, 1992, 289. o.

² A tradíció-képződés korábbi szakaszára nézve lásd FOHRER, G.: *Tradition und Interpretation im Alten Testament*, ZAW 73 (1961), 4kk. o.; az általunk tárgyalt szakaszára nézve lásd FOHRER, G.: *Die Glossen im Buche Ezechiel*, ZAW 63 (1951), 44kk. o., aki a könyv betoldásainak zömét a rabbinikus exegézis 32 szabályából levezethetőnek tartja, valamint FISHBANE, M.: *Biblical interpretation in ancient Israel*, Oxford, 1988, 36kk. o.; ULRICH, i.m. 288k. o.

elvárásainak és lehetőségeinek megfelelő – szövegkritikai munkára.³ E második szempont fokozatosan megszüntette a kánonon belüli *reszignifikáció* lehetőségét, a szent iratok szövegállománya rögzült, a magyarázatra – szóban vagy írásban – már csak a szent szövegeken kívül volt lehetőség.

Ennek a folyamatnak egyik izgalmas, átmeneti jellegű szakasza a Kr.e. III. és a Kr.u. I. század közé tehető. Ekkor nagyobb átfogó szerkesztői átdolgozásokra, úgy tűnik, a jamniai kánonba később felvett iratok esetében már nem volt lehetőség, ugyanakkor a kanonikus szövegek betűállománya még nem rögzült véglegesen, s így rövidebb, helyi betoldások, az adott szövegrészlet helyes nyelvi vagy tartalmi értelmezését biztosító kiegészítések még helyet kaphattak a bibliai kéziratokban – részben a szövegen belül, részben pedig a szöveg mellé, a margóra szánt megjegyzések formájában⁴.

A ránk maradt masszoréta kéziratok zöme már a szöveg-hagyományozásnak egy későbbi stádiumából való. A qumráni kéziratok azonban ennek a korszaknak a második felében keletkeztek, és szép példáit kínálják az általunk vizsgált jelenségnek. Így például az Ézs 7,25-ben ezt olvassuk: לֹא־תָבוֹא שָׁמָּה יִרְאֵת שְׁמִיר וְשִׁית „nem mennek ... mert félnek a tövistől és a gaztól...” Az 1QIs^a jelzésű qumráni Ézsaiás-tekeres azonban a שְׁמִיר „tövis” szó fölött, kisebb betűkkel a sorok között a ברזל „vas, fém” szót is kínálja, mivel a שְׁמִיר szó a második Templom korában ezt is jelentette⁵. Az ókori sumér-akkád, illetve görög és latin szövegek másolásának gyakorlatában szintén bőséges illusztrációit találjuk a szövegek helyes értelmezését célzó, illetve a másolási hibákat javító kiegészítéseknek.⁶

Hogyan lehet az Ószövetség szövegében azonosítani az ilyen betoldásokat? Mindenek előtt az bír bizonyító erővel, ha egy betoldás valamelyik szövegemlékből még hiányzik, így az eredeti rövidebb olvasat a szövegkritika segítségével ma is dokumentálható. A Samaritánus Pentateuchos, a Septuaginta vagy a qumráni tekercesek gyakran megőrizték a masszoréta szöveggel szemben a bibliai könyvek eredeti változatát, mint ahogy más helyeken ők maguk is számos betoldást hordoznak – szemben az eredeti, ki nem egészített masszoréta szöveggel.

³ A kérdéshez lásd FISHBANE, M.: *Biblical interpretation in ancient Israel*, Oxford, 1988, 1kk. o.

⁴ Lásd WALTKE, B. K.: *Textual Criticism of the Old Testament*, in: F. E. Gaebelin (ed.): *The Expositor's Bible Commentary*, Vol. I, Grand Rapids, 1979, 213–216. o.

⁵ TOV, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 231. o.

⁶ Irodalom az ókori szövegek betoldásaihoz TOV, i.m. 231. oldal lábjegyzeteiben található; a kérdéshez lásd még FISHBANE, i.m. 39. o.

Mivel valamennyi kritérium közül ez tekinthető a legmegbízhatóbbnak, ebben a tanulmányban jószerivel csak az így dokumentált betoldásokat tárgyalom.⁷

Az eredeti olvasat szövegelemekkel való dokumentálása mellett egy betoldásnak lehetnek egyéb árulkodó jele is.⁸ Gyakran jellegzetes bevezető formula jelzi, hogy az adott szakaszt utólagos, magyarázó megjegyzésnek szánták. Ilyen bevezető formula a וְעַתָּה , a $\text{וְהַיְנוּחַ$, ritkábban pedig a וְעַתָּה névmás „ez pedig...” értelemben.⁹ E szavak már az ószövetségi iratok néhány korábbi, szerkesztői kiegészítésében,¹⁰ majd a qumráni peserek esetében is bizonyíthatóan exegetikai megjegyzések bevezetésére szolgálnak. Szintén gyakran vezet be betoldásokat az וְעַתָּה vonatkozó névmás, a ו kötőszó vagy a וְ és וְ prepozíció.¹¹

Ugyancsak betoldásra következtethetünk, ha egy – egyébként mellőzhető – megjegyzés nem azon a pontján szerepel a héber szövegnek, ahol a nyelvtani szabályok vagy a szövegösszefüggés alapján várnánk. Jellemző példa erre a Gen 10,14 esete, ahol az „innen származnak a filiszteusok” magyarázat az eredeti héber szövegben nem a „kaftóriak” szó után áll, amire egyébként vonatkozna (vö. Jer 47,4; Ám 9,7), hanem

⁷ Ezzel természetesen nem akarom kizárni annak a lehetőségét, hogy olyan betoldások is bekerültek az Ószövetségbe, amik ezzel a módszerrel ma már nem mutathatók ki; ezek esetében azonban már a szövegkritika és az irodalomkritika mezsgyéjén (lásd Wellhausen után újabban JEPSEN, A.: *Von den Aufgaben der alttestamentlichen Textkritik*, VTSuppl. 9 (1963), 336. o.; TOV, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 349. o.; DREYTA, M. – HILBRANDS, W. – SCHMID, H.: *Das Studium des Alten Testaments. Eine Einführung in die Methoden der Exegese*, Wuppertal / Giessen, 2002, 54k. o.), illetve az utóbbi területén járunk. Terjedelmi okokból azonban erre a területre ebben a tanulmányban nem tudunk kitérőt tenni.

⁸ A csak a szövegelemekkel való bizonyítás gyengeségére TOV, i.m. 232. o. és uo., 65 lábjegyzet, nyomtatékkal felhívja a figyelmet.

⁹ Így DRIVER, G. R.: *Glosses in the Hebrew Text of the OT*, Orientalia et Biblica Lovaniensa 1, Löwen, 1957, 124. o. Azt, hogy az וְעַתָּה prepozíció „azaz” értelemben szintén ilyen betoldások bevezetőjéül szolgálna, FISCHBANE-nak (*Biblical Interpretation in ancient Israel*, Oxford, 1988, 48–51. o.) nem sikerül meggyőzősen bizonyítania.

¹⁰ Lásd pl. Gen 2,11.13.14; 14,3b.17bβ; 23,2a.19a; 35,27bα; Józs 15,8aβ.9bβ.10a.13bβ.49b.54a.60a; 18,13aβ.14aα.28aα; Bír 19,10aβ; 1Krón 11,4a (geográfiai adatok), Gen 14,3.8; 36,1 (történeti adatok), Eszt 2,7 (idegen név magyarázata), 1Kir 6,38; Zak 1,7; Eszt 2,16; 3,7.13; 8,9.12 (hónapnevek aktualizálása), Eszt 3,7, 9,24 (idegen szó héber megfelelője). Arról, hogy e megjegyzések magukra a bibliai szerzőkre, vagy szövegük későbbi átdolgozóira mennek-e vissza, most nem szükséges döntenünk.

¹¹ Lásd FOHRER, G.: *Die Glossen im Buche Ezechiel*, ZAW 63 (1951), 49k. o.; DRIVER, i.m. 124–130.159. o.

előtte.¹² Ugyancsak árulkodó jel lehet, ha a betoldások révén nyelvtanilag szabálytalan formák és szerkezetek állnak elő.¹³ Így például a héber birtokos szerkezetben az elől álló birtok nem kaphat névelőt. E szabály alól látszólag kivétel a Józs 3,14.17-ben a הָאָרְוֹן הַבְּרִיית „a szövetség ládája” kifejezés. E szerkezet azonban minden bizonnyal úgy állt elő, hogy a הָאָרְוֹן „a láda” szót – a 3,11-gyel való harmonizálás okán – utólag látták el a pontosító הַבְּרִיית *nomen regens*ssel. A verziók e két helyen fordítatlanul hagyják a névelőt, stilisztikailag simítva ezzel a betoldás révén megzavart szöveget.

S végül a betoldások azonosításához fontos támpont lehet a költői szövegekben az eredeti metrum-képlet rendellenessége is.¹⁴ Erre a szempontra önállóan azonban csak nagyon indokolt esetben érdemes ráhagyatkozni, hiszen a korai héber költészet szabályairól és a költői szövegek masszoréták előtti hangsúlyozásáról meglehetősen keveset tudunk.

Az ószövetségi szöveg- és irodalomkritika korábbi korszakaiban a kutatók legfőbb célnak egy adott bibliai könyv „eredeti” szövegállományának helyreállítását tekintették. Ennek érdekében igyekeztek a későbbi kiegészítéseket elkülöníteni az alaprétegtől, hogy ezúton a szöveg „autentikus” változatát helyreállítsák.¹⁵ A hosszabb-rövidebb betoldások e megközelítés szerint az eredeti tiszta kijelentés, az *ipsissima verba* torzításának, ha ugyan nem „meghamisításának”, illetve a torzult szövegek hol szerencsés, hol szerencsétlen javítási kísérletének számítottak. Ezért a betoldások szándéka, célja, a mögöttük meghúzódó teológiai intenció, az általuk a szövegnek adott új hangsúly legtöbbször kívül maradt a kutatók érdeklődésén. Csak fokozatosan fordult a kutatás német nyelvterületen a redakciótörténeti, illetve angolszász nyelvterületen a holisztikus szemléletmód felé, s tette vizsgálódásának tárgyává a szöveg előállításának valamennyi stádiumát a maga sajátos, az eredetihez képest semmiben sem alábbvalóbb üzenetével. Az egyszer megszületett és a hagyományozás során torzuló kijelentés modelljét felváltotta a továbbírás révén önmagát megújító, organikusan növekvő kijelentés modellje.¹⁶ Így a „betoldás” szó ebben a tanulmányban sem a

¹² További példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusában az alábbi lábjegyzeteket: Gen 7,6a; 14,12a; Józs 1,15a; Jer 32,9a.

¹³ FOHRER, G.: *Die Glossen im Buche Ezechiel*, ZAW 63 (1951), 49k. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ FISHBANE, M.: *Biblical Interpretation in ancient Israel*, Oxford, 1988, 41k. o.; WALTKE, B. K.: *Textual Criticism of the Old Testament*, in: F. E. Gaebelien (ed.): *The Expositor's Bible Commentary*, Vol I, Grand Rapids, 1979, 93k. o.

¹⁶ Így már, bár a maga korában még kevés visszhangot kapva VOLZ, P.: *Ein Arbeitsplan für die Textkritik des Alten Testaments*, ZAW 54 (1936), 108k. o., majd WEINGREEN, J.: *Rabbinic-Type Glosses in the Old Testament*, JSS 2 (1957),

kijelentésbe beillesztett idegen testet vagy szöveg-„romlást” jelöl, hanem olyan kiegészítést, amely a bibliai szövegek üzenetének egy adott korban érvényes, sajátos értelmét biztosítja, s így maga is a kijelentés szerves részét képezi.

Formai szempontból a betoldásoknak két csoportját különíthetjük el. A *glosszák* olyan rövid megjegyzések, melyek homályos értelmű vagy hibásnak ítélt szavak korrekcióját, illetve magyarázatát kínálják, és, úgy tűnik, eredetileg *a főszövegen kívülre* szánták őket. Az ókori paralelek, illetve a héber kéziratok javításának gyakorlata alapján a glosszák vagy a kéziratok margójára, vagy a sorok közé kerültek, szerzőjük pedig nem is tett kísérletet arra, hogy szintaktikailag a főszöveg részévé tegye azokat. A sumér és akkád gyakorlat alapján a kutatók egy része feltételezte, hogy a glosszákat, vagy azok egy részét egy speciális glossza-jel kíséretében eleve a főszövegbe illesztették; e betoldás-jel léte azonban a zsidó szöveg-hagyományozásban nem bizonyítható.¹⁷ A margón, illetve a sorok között hozott betoldások aztán idővel bekerültek a főszövegbe, amibe azonban mondattani szempontból általában jelenleg sincsenek (megfelelően) beledolgozva. Az *interpoláció* ezzel szemben olyan magyarázó kiegészítés, melyet az adott szakasz helyes értelmezése érdekében illesztettek be *eleve magába a főszövegbe*; szerzőjük ennek megfelelően igyekezett azt a bibliai szövegbe mondattanilag is belesimítani. Terjedelmükre nézve az interpolációk a glosszáknál jóval hosszabbak lehetnek.

153k. o.; JEPSEN, A.: *Von den Aufgaben der alttestamentlichen Textkritik*, VTSuppl. 9 (1963), 336kk. o.; DIEBNER, B. J.: *Wozu betreiben wir im akademischen Unterricht Textkritik*, DBAT 16 (1982), 62–64. o.; FISHBANE, M.: *Biblical Interpretation in ancient Israel*, Oxford, 1988, 42. o.; WALTKE, B.: *Textual Criticism of the Old Testament*, in: F. E. Gaebelien (ed.): *The Expositor's Bible Commentary, Vol I*, Grand Rapids, 99k. 107k. o.; ULRICH, E.: *The Canonical Process, Textual Criticism, and latter Stages in the Composition of the Bible*, in: M. Fishbane – E. Tov (ed.): „Sha'arei Talmon”. *Studies in the Bible, Qumran and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon*, Winona Lake, Indiana, 1992, 287kk. o. Az ószövetségi szövegkritika történetéhez általában lásd GOSHEN-GOTTSTEIN, M. H.: *The Textual Criticism of the Old Testament: Rise, Decline, Rebirth*, JBL 102/3 (1983), 365–399. o.

¹⁷ FUCHS, *Glossenzeichen*, szerint a masszoréta *pászéq* eredetileg ilyen „glossza-jel” lehetett, nézete azonban nem akadt követőkre. A kérdéshez lásd FISHBANE, i.m. 40k. o. Fuchs elméletének egy módosított változatát képviseli DRIVER, G. R.: *Glosses in the Hebrew Text of the OT*, Orientalia et Biblica Lovaniensa 1, Löwen, 1957, 159. o. et passim, aki a *pászéq*et ugyan a glosszákra utaló jelnek tekinti, de úgy gondolja, hogy az a masszorétákra vezethető vissza, s a glossza miatt a szabályos metrumban, illetve szintaxisban fellépő rendellenességre akar figyelmeztetni, s csak áttételesen magára az adott szakasz glossza-jellegére.

A korábbi exegetikai szakirodalom a betoldásoknak e két fajtáját nem különítette el kellő következetességgel, gyakran téve egyenlőségjelet a betoldás és a glossza, illetve az interpoláció és a glossza közé.¹⁸ Néhány újabb kutató azonban a terminológiai következetesség fontosságát hangsúlyozza ezen a téren is.¹⁹ Véleményem szerint ugyan a fogalmak pontos tisztázására valóban törekedni kell, a betoldások e két fajtájának elkülönítése azonban számos esetben nem végezhető el teljes bizonyossággal. A glossza ugyanis gyakran követi a magyarázott szó formáját, megkapja annak prepozícióját és végragjait, így ha közvetlenül a magyarázni kívánt szó mellett áll, akkor mondattanilag a bibliai szöveg szerves részének tekinthető. Ugyanakkor az interpolációk egy része önálló mondatot alkot, így lehetetlen eldönteni, hogy a főszövegben, a sorok között, vagy az oldalmargón álltak-e eredetileg. Ezért a folytatásban e tanulmány sem különíti el a betoldásoknak e két fajtáját. Sokkal célravezetőbbnek tűnik ehelyett, ha a betoldásokat funkciójuk alapján csoportosítva ismertetjük.

I. Betűk vagy szavak margószéli javítása

A betoldások első csoportja egyfajta *q^{eré}* olvasatot kínál a hibásnak tekintett szövegrészlet mellet. Ezek eredetileg margószéli glosszák lehettek, melyek később, nem mindig a megfelelő helyre, bekerültek a bibliai szövegbe.

A Józs 12,7kk-ben például ezt olvassuk: „(7) Ezek annak az országnak a királyai, akiket Józsué és Izráel fiai a Jordánon túl nyugat felé vertek le ... (18) Áfék királya: egy, Sárón királya: egy, (19) Mádón királya: egy, Hácór királya: egy, (20) Simrón-Meróón királya: egy, Aksáf királya: egy...” A 20. versben a kéttagú *Simrón-Meróón* városnév nem illik a párhuzamos ritmusába. Néhány masszoréti kézirat nem is hozza a második tagját, a מְרֹוֹן szót, a Vulgata és az Arab verzió pedig nem fordítja le azt. A szó nyilván az előző versben álló מְרֹוֹן korrekciója akart lenni, s a hagyományozás során tévesen került a jelenlegi helyére.

¹⁸ Lásd GUNKEL, H.: Szócikk „Glosse”, in: RGG, 2. kiadás, II. kötet, 1928, 1250. o. alapján pl. FOHRER, G.: *Die Glossen im Buche Ezechiel*, ZAW 63 (1951), 39. o., et passim.

¹⁹ A glossza és az interpoláció definíciójához, illetve e két fajta betoldás következetes terminológiai elkülönítésének igényéhez lásd FREEDY, K. S.: *The Glosses in Ezekiel I–XXIV*, VT 20 (1970); 129–152. o.; WEINGREEN, J.: *Rabbinic-Type Glosses in the Old Testament*, JSS 2 (1957), 149k. o.; TOV, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 229k.231kk. o.; DREYTA, M. – HILBRANDS, W. – SCHMID, H.: *Das Studium des Alten Testaments. Eine Einführung in die Methoden der Exegese*, Wuppertal / Giessen, 2002, 42. o.

A Zsolt 41,8-ban egy elhagyott ember panaszának részeként ezt olvassuk: „Mindazok, akik gyűlölnék, egymás közt sugdolóznak, és rosszat gondolnak rólam.” A második mondat, az $\text{עָלֵי יַחֲשָׁבוּ רָעָה לִי}$ kifejezés élén két masszoréta kézirat nem hozza az עָלֵי prepozíciót. A חָשַׁב ige ugyanis „valakiről vélni, gondolni valamit” jelentésben mindig tárgyessel (amit) és az עַל prepozícióval (akiről/amiről) áll együtt.²⁰ A „rosszat gondolni valakiről” kifejezésben szintén minden más esetben az עַל prepozíció szerepel (Gen 50,20; Jer 48,2; Mik 2,3; Náh 1,11), לִ prepozíció azonban – e helyet leszámítva – soha. Így nyilvánvaló, hogy az עָלֵי szó egyfajta korrekció akar lenni, ami a חָשַׁב ige jelenlegi vonzataként meglepő לִי prepozíció helyes olvasatát kínálja: a javítást eszközölő másoló nyilván a szó elején álló ע kiesését feltételezte.

A Gen 23,1-ben Sára halálával kapcsolatban ezt olvassuk: $\text{וַיְהִי חַיִּי שָׂרָה מֵאָה שָׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעָה שָׁנִים}$ „Sára élete százhuszónhét esztendő volt.” Csakhogy a „ חַיִּי + személynév” kifejezés egyedinek tűnik, a megszokott formula a Gen 25,7 és 25,17 alapján inkább a „ שָׁנֵי חַיִּי + személynév” lehetett. Ennek megfelelően egy másoló a Gen 23,1 margóján a $\text{חַיִּי שָׂרָה שָׁנֵי חַיִּי}$ szavakra javította a szöveget. A javítás aztán bekerült a bibliai szövegbe, az adott vers legvégére, ahová azonban mondattanilag semmilyen formában sincs bekapcsolva. A korrekció a Septuagintában és a Vulgatában még nem szerepel.

Végül lássunk ebből a csoportból egy olyan példát, ahol az utólagos korrekció nyilvánvaló, a betoldás ténye azonban kéziratokkal vagy egyéb szövegelemekkel nem bizonyítható. Az Ez 32,6-ban egy Egyiptom elleni prófétai siratóének részeként ezt olvassuk: „Megöntözöm kifolyásoddal, véreddel, a földet, ... megtelnek a patakmedrek belőled.” A מִן־הַמָּדְדָּךְ „véreddel” szó fölöslegesnek tűnik, hiszen szétfeszíti a költői sor egyébként szabályos parallelizmusát.²¹ A szó tehát utólag kerülhetett a szövegbe, minden bizonnyal a sor végén szereplő מִן־הַמָּדְדָּךְ „belőled” szó korrekciójaként: a másoló egy ד kiesését feltételezte.²²

²⁰ Lásd Deut 11,25; 2Sám 14,13; Jer 11,19; 18,11.18; 29,11; 49,30; Eszt 8,3.9.25. Két esetben a ki nem ejtett torokhangok kései felcserélődése miatt jelenleg אֵל prepozíció áll az eredeti עַל helyett (Jer 49,20; 50,45).

²¹ Az „egészen a hegyekig” kifejezés a versben későbbi kiegészítés lehet, lásd ZIMMERLI, W.: *Ezechiel 2. Teilband: Ezechiel 25–48* (BKAT XIII/2), Neukirchen-Vluyn, 1979, 764. o.

²² További példákhoz lásd DELITZSCH, F.: *Lese- und Schreibfehler im Alten Testament*, Berlin / Leipzig, 1920, 135–138. o., illetve a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi lábjegyzeteit: Deut 14,13b (lásd hozzá 13a); Józs 19,34a; 1Sám 14,34f (lásd hozzá a 36. verset); Ez 22,18c.

II. Eltérő olvasatok megőrzése

A betoldások másik csoportjában a szavakhoz kínált megjegyzés nem tűnik javításnak, hiszen sem nyelvtanilag nem egyszerűbb, sem tartalmilag nem jobb, mint az a szó, ami mellé beillesztették őket. Nyilvánvaló, hogy itt két eltérő olvasat összekapcsolásáról van szó (*lectio duplex*), azaz két eltérő szöveg-hagyomány egy kéziratban való egyesítésével, tudatos megőrzésével van dolgunk.²³

Világosan mutatja ezt az 1Sám 2,2 esete. Itt a masszoréta szövege így hangzik: *אין־קרֹשׁ כִּיהוָה כִּי אֵין בְּלִתֵּךְ וְאֵין צוֹר כְּאַלְהֵינוּ* „Nincs olyan szent, mint az Úr, rajtad kívül senki sincsen, nincs olyan kőszikla, mint a mi Istenünk.” A Septuagintában azonban egyrészt a *כִּי אֵין בְּלִתֵּךְ* „rajtad kívül senki sincsen” közbevetett mondat a sor végén áll, másrészt a *צוֹר* szó helyén a *ὁἰκαίος* „igaz” melléknév szerepel, aminek héberül a *צְדִיק* szó felelne meg. A Qumránban talált egyik Sámuel-töredék mindkét olvasatot egyesíti magában, amennyiben az *אין־קרֹשׁ כִּיהוָה אֵין צְדִיק כְּאַלְהֵינוּ וְאֵין בְּלִתֵּךְ וְאֵין צוֹר כְּאַלְהֵינוּ* olvasatot kínálja.²⁴

Így állhatott elő a jelenlegi bibliai szöveg jó néhány szinonim kifejezése. A 2Sám 22,43b-ben például a jelenlegi masszoréta szöveg így hangzik: „*Összeűztam őket, mint a föld porát, // összetiprom, széttaposom, mint az utca sarát.*” A költői sor második felében két, szinonim ige, az *אַרְקַעֵם* „összetiprom” és az *אַרְקַעֵם* „széttaposom” ige áll, s ez ellene mond a héber költészet szabályainak. A kettő közül az egyik tehát utólag kerülhetett a szövegbe. Ugyanez a zsoltár az Ószövetség egy másik helyén, a Zsoltárok könyvében is szerepel. S valóban, a két parallel ige közül a Zsolt 18,43 még csak az elsőt, az *אַרְקַעֵם* „összetiprom” igét tartalmazza (igaz, egy *ר* – *ר* betűtvesztés miatt eltorzult formában), s ugyanennek az egyetlen igének a fordítását hozza a 2Sám 22,43b-ben a Codex Vaticanusban a Septuaginta is. Csak a második ige, az *אַרְקַעֵם* szó szerepel viszont a 2Sám 22 néhány masszoréta kéziratában és a 4QSam^a jelzésű qumráni Sámuel-töredékben. A legtöbb masszoréta kézirat, köztük a Codex Leningradensis olvasata tehát úgy állt elő, hogy az írástudók a két eltérő szövegváltozatot egyaránt felvették a maguk kéziratába.

S végül ugyanez a jelenség játszódhatott le néhány esetben ott is, ahol a két eltérő olvasat egyikének betoldás-jellege ugyan dokumentálható,

²³ A kérdéshez lásd WEINGREEN, *Introduction*, 85k. o.; MCCARTER, P. K.: *Textual Criticism. Recovering the Text of the Hebrew Bible*, Philadelphia, 1986, 36–38. o.; TOV, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 198kk. o.

²⁴ WEINGREEN, J.: *Rabbinic-Type Glosses in the Old Testament*, JSS 2 (1957), 158k. o.

annak forrását azonban nem tudjuk kimutatni. A Deut 24,14 végén jelenleg az **אֲשֶׁר בְּאֶרְצָךָ בְּשַׁעְרֶיךָ** „*aki országodban, városaidban lakik*” kifejezés áll. Két héber kéziratban, a Septuagintában és a Szír fordításban azonban a két parallel kifejezés közül még csak a **בְּשַׁעְרֶיךָ** „*városaidban*” szó szerepel.

A Bírák 11,31 elején eredetileg a **וַהֲיָה אֲשֶׁר יֵצֵא מִדְּלַתִּי בֵּיתִי** „*akkor ami kijön eléem házam ajtaján*” szövegrész állhatott. Az **אֲשֶׁר יֵצֵא** kifejezéshez a masszoréta szövegben azonban utólag hozzáillesztették a **הַיֵּצֵא** „*a kijövő*” participiumi alakot; az eredeti, még ki nem bővített szöveget a Septuaginta, a Vetus latina és a Vulgata is megőrizte.

Az 1Sám 12,13-ban a következőt olvassuk: „*Most itt van a király, akit ti választottatok, akit ti kértetek. Tehát királyt is adott nektek az Úr.*” A jelenlegi szövegben két, parallel vonatkozó mellékmondat kapcsolódik a „király” szóhoz: **אֲשֶׁר בְּחַרְתֶּם** „*akit ti választottatok*”, és **אֲשֶׁר שְׁאַלְתֶּם** „*akit ti kértetek*”. A kettő közül az első, az **אֲשֶׁר שְׁאַלְתֶּם** még hiányzik a Septuaginta jó néhány kéziratából.

A masszoréta kéziratok az Ézs 62,7-ben az **עַד־יִכּוֹנֵן** „*amíg helyre nem állítja*” szöveget kínálják; egy eltérő szövegváltozatot is feltüntet azonban emellett a qumráni Ézsaiás-tekercs (1QIs^a), amikor az **עַד יִכּוֹן וְעַד יִכּוֹנֵן** „*amíg meg nem szilárdul, és amíg helyre nem állítja*” szövegváltozatot kínálja.²⁵

III. Margóséli címfeliratok, illetve tartalmi kivonatok

A bibliai héber kéziratokban eredetileg nem voltak sem a nagyobb tartalmi egységek, sem az egyes versek megszámozva. Emiatt, főleg a tekercses esetében, meglehetősen nehéz volt tájékozódni; tudjuk, hogy emiatt az írástudók egy ige hely könnyebb kikeresése érdekében például megnagyobbított betűket használtak.²⁶

²⁵ További példákhoz lásd DELITZSCH, F.: *Lese- und Schreibfehler im Alten Testament*, Berlin / Leipzig, 1920, 133–135. o.; ZIMMERMANN, F.: *The Perpetuation of Variants in the Masoretic Text*, JQR 34 (1943/44), 461kk. o., illetve a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi lábjegyzeteit: Gen 50,14a; Ex 30,6a; Num 13,33a; Józs 2,3b; 4,7a; Bír 11,4a; 19,9a; 1Sám 2,23b és c (két variáció a **הַאֲלֵה כְּבָרִים** szavakhoz); 12,13a; 2Sám 8,14b.c; 22,39a; 1Kir 6,15a; 7,17c; 8,1c.5b; 11,13a; 12,27c.33a; 2Kir 3,19a; 13,16a; Ézs 12,2b; 19,7a; 25,9c; 26,4a.5a.7a; 55,1c; 59,17a; Jer 4,19b; 11,13b; 25,26a; 26,22a és b; 32,30a; Jer 11,13b; 49,21b; Ez 3,1a.15a; 5,14a; 6,12b; 9,4c.d; 34,2a; 36,1; Zsolt 5,16c és d; 29,1b; 106,43c; Préd 9,9b; Dán 5,11c; 1Krón 6,46b, valamint a BHK Qumrán-apparátusában Ézs 14,2.

²⁶ Ehhez lásd KUSTÁR Z.: *A héber Ószövetség szövege. Kézikönyv a Biblia*

Úgy tűnik, hogy a hagyományozás egy korai fázisában azonban megengedett volt a bibliai szöveg mellé, a margóra rövid tartalmi összefoglalásokat, illetve az adott szakasz tartalmára utaló címszavakat írni; ezeket aztán később, talán mert margóra írt javításoknak nézték, bemásolták magába a főszövegbe.

Szemléletes példa erre az Ez 1,15 első **הַחַיִּים** „az élőlények” szava. Ez a szó a Septuagintában nem szerepel. Mivel az Ez 1,4–14 a próféta látomásában szereplő csodás mennyei lények leírását tartalmazza, minden bizonnyal e szakasz mellett álló tartalmi kivonatnak szánták. A szó szekunder jellegét bizonyítja, hogy nélküle az 1,15kk egysége ugyanazzal a **וְאֵלֵּי וְהִנֵּה** kifejezéssel kezdődik, mint a megelőző 1,4–14.

Azt sem zárhatjuk ki, hogy e nagyobb egységen belül a margón további címfeliratok segítettek a szövegben való tájékozódást. A 6–9. versek ugyanis az élőlények szárnyait, míg a 10–12. versek azok arcát írják le. Ennek megfelelően a jelenlegi masszoréta szövegben a 9. versben a **כַּנְפֵיהֶם** „szárnyaik”, míg a 11. vers elején az **וּפְנֵיהֶם** „és az arcuk” betoldással találkozunk: a két, egymáshoz is illeszkedő széljegyzet a Septuagintában még nem szerepel.²⁷

Végül lássunk egy olyan példát, ami már valamennyi szövegméltunkben szerepel! A Jer 23,9 első szava így hangzik: „*A prófétákról!*”. Ez nyilvánvalóan egy címfelirat, ami a 23,9kk szakasz tartalmát foglalja össze.

IV. Szerkesztői jellegű betoldások

Ezek a betoldások igyekeznek az egymás mögött álló perikópák vagy mondatok egymáshoz való viszonyát jelezni, s ezzel azok értelmezését megkönnyíteni.

Az Ez 16,59 elején a **כִּי** kötőszó fordítása a Septuagintában még nem szerepel: a szó beillesztésével a későbbi másolók nyilvánvalóan a 16,53–58 és a 16,59–63 próféciáinak tartalmi összetartozását igyekeztek kifejezésre juttatni.

Az Ám 6,8-ban az Úr szavai elé utólag beillesztették a **נְאֻם־יְהוָה** **אֱלֹהֵי צְבָאוֹת** bevezető formulát: ezt Órigenész Hexaplijának eredeti, át nem javított Septuaginta-szövege még nem hozta, egy masszoréta kéziratból pedig még szintén hiányzik.

A Jer 51,64 végén ezt olvassuk: **וַיַּעַפּוּ עַד־הַנָּהָר יְרֵמְיָהוּ** „...*bárhogyan fáradozik is. Eddig tartanak Jeremiás beszédei.*” Mivel a

Hebraica Stuttgartensiához, Debrecen, 2000, 15k.20k. o.

²⁷ További példaként lásd a BHS szövegcritikai apparátusának alábbi lábjegyzeteit: Ez 3,21b; 5,8b — az 5,7kk-höz; 16,23b; 17,9e — a 17,9–10-hez; 18,24b — a 18,21–23-hoz; 18,31b — a 18,21–31-hez.

könyv utolsó fejezete a 2Kir 24-ből átvett történeti beszámoló, melyben a próféta nem szerepel, jogos ez a szerkesztői megjegyzés ezen a helyen. Órigenész Hexaplijának eredeti, nem javított Septuaginta-szövege a betoldást még nem hozza. Érdekes észrevenni mindenesetre, hogy az Órigenésznél szintén fordítatlan וַיֵּפֹר ugyanebben a fejezetben az 58. vers zárószava; elképzelhető, hogy e záradék eredetileg ott, közvetlenül Jeremiás utolsó próféciája mögött szerepelt.²⁸

V. Nyelvi vagy mondattani könnyítések

A betoldások (legtöbbször glosszák) egy másik csoportja bárminemű tartalmi módosítás vagy teológiai applikálás nélkül a szöveg nyelvi megértéséhez hivatott segítséget nyújtani. Ezek általában egy ritka, nehezen érthető szónak vagy kifejezésnek adják meg a közérthetőbb formáját, vagy mondattani szempontból igyekeznek érthetőbbé tenni a szöveget.

V. a. Nehezen érthető szavak szinonimái

Ilyen betoldással találkozunk például a Gen 7,6b-ben. Itt a Septuagintában megőrzött eredeti szövegváltozat így hangozhatott: וְהַמַּבּוּל הָיָה עַל-הָאָרֶץ „És áradat lett a földön”. A ritka, akkád eredetű וְהַמַּבּוּל „áradat” szót azonban egy későbbi másoló szükségesnek érezte megmagyarázni, s feltehetőleg először csak a margóra beillesztette a מַיִם „víz” szót. Ez a betoldás aztán belekerült a masszoréta kéziratokba, s így állt elő a jelenlegi וְהַמַּבּוּל הָיָה מֵמַיִם עַל-הָאָרֶץ olvasat. Jellemző módon azonban a rövidke magyarázó megjegyzés a margóról nem a megfelelő helyre került, hiszen a héber mondattan szabályai szerint nem a הָיָה ige mögött, hanem még előtte, a וְהַמַּבּוּל szó után kellene állnia. A betoldás a Codex Alexandrinus görög szövegében még nem szerepel.²⁹

Az Ézs 51,17-ben szerepel a קִבְעָה „kehely” szó, ami az Ószövetségben csak itt, és ugyanennek a fejezetnek a 22. versében fordul elő. E ritka szó mögött azonban ott találjuk annak egyik, jóval közismertebb szinonimáját, a כּוֹס szót, amely az Ószövetségben 31-szer szerepel: שָׁתִיתִי מִיַּד יְהוָה אֶת-כּוֹס הַמָּוֶת אֲתִי-קִבְעָת כּוֹס הַתְּרֵעָלָה „Kiittad már a harag poharát, melyet az Úr keze tartott eléd, az öblös poharat, amelytől tántorogsz ...” Mivel a כּוֹס szó megfelelőjét a Septuaginta és a

²⁸ További példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi megjegyzéseit: Ez 14,21a; 22,18a.19a; 29,13a; 37,16a.

²⁹ Lásd MCCARTER, P. K.: *Textual Criticism. Recovering the Text of the Hebrew Bible*, Philadelphia, 1986, 33. o. Bár szövegemlékek ezt nem bizonyítják, ennek alapján a szó a Gen 6,17-ben is pontosító glossza lehet, lásd a BHS-t.

Szír fordítás még nem hozza, minden bizonnyal utólagos magyarázó megjegyzésről van szó. (Hasonlóan a 22. versben.)³⁰

S végül lássunk egy utolsó példát! Az 1Kir 11,19.20-ban a תְּחַפְּנִים „a hárem első asszonya” szó szerepel. Az egyiptomi eredetű jövevényszó e két versen kívül sehol másutt nem fordul elő az Ószövetségben. Így érthető, ha annak héber jelentését a 19. versben, az első előfordulási helyén a mögé illesztett הַגְּבִירָה „úrnő; királynő” szóval utólag megadják. E tartalmi pontosítás szekunder jellegét bizonyítja, hogy a Septuagintában és a Szír verzióban a הַגְּבִירָה helyén egy másik szinonima szerepel (lásd BHS).³¹

V. b. Mondattani simítások

A mondat-szerkezet megértését könnyítő betoldásokra elsősorban a költői szövegek esetében volt szükség, hiszen a szerzők itt alapvetően mellőzték a ׀ kötőszót, az אֲשֶׁר vonatkozói névmást, illetve a tárgyesetet jelölő ׀ prepozíciót. A későbbi másolók azonban a költemények megértését gyakran azzal igyekeztek megkönnyíteni, hogy utólag beillesztették őket a szövegbe.³²

Ugyanígy nem volt mindig szükség a bibliai héberben valamilyen bevezető formulát kitenni egy idézet elé; a későbbi másolók utólag gyakran ezt is pótolták. Így például egy héber kézirat szerint a Zsolt 105,11 elejére utólag tették ki a לְאֱמֹר bevezető formulát; ugyanígy jártak el a Jer 3,1 esetében is, ahol a Septuaginta és a Szír fordítás is dokumentálja az eredeti, rövidebb olvasatot.

Az Ószövetség természetesen egyéb utólagos mondattani simításra is bőséggel kínál példákat. A leggyakoribbak talán azok az esetek, ahol a másolók utólag kitették egy mondatba az ige alanyát, az igei tárgyragok, illetve a birtokos személyragok mögé beillesztették magát a tárgyat, illetve a birtokost, s az is gyakran megtörtént, hogy az összetett mondatok közé utólag beillesztették a két mondat viszonyát kifejező kötőszót.

³⁰ Jegyezzük meg, hogy az újfordítású Biblia (1990) – az 1908-as revideált Károli-Bibliát követve – a két főnevet „öblös pohár”-nak fordítja, s ezzel a második szó glossza jellegét teljesen elfedi.

³¹ További példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusában: 1Kir 6,17b; Ézs 33,21a; 41,17a; 51,1b; Jer 48,5; Ez 8,11c; 19,13c; 39,9a; Hós 7,15a; Zak 12,6c; Zsolt 55,16c; Énekek 5,6a; Ezsd 3,12c.

³² A jelenséghez lásd WÜRTHWEIN, E.: *Der Text des Alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia Hebraica*, Stuttgart, 1988, 122k. o.; MCCARTER, P. K.: *Textual Criticism. Recovering the Text of the Hebrew Bible*, Philadelphia, 1986, 56. o. Példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi megjegyzéseit: ׀ kötőszó: Ézs 11,3b; Jer 1,18d és e; Ez 18,28c; 44,18a; אֲשֶׁר vonatkozói névmás: Ez 6,11a; Zsolt 31,22a; 95,4a; Préd 6,1b; ׀ prepozíció: Ez 8,12d; 21,25c; Zsolt 105,11c.

A Septuaginta mutatja, hogy az Ez 9,4 elején például a וַיֹּאמֶר igének eredetileg hiányzott az alanya, a masszoréta szöveg azonban e helyen már hozza a יְהוָה szót. Szintén az ige alanyát adja meg utólag az Ez 10,7-ben a וַיִּשְׁלַח mögött a Septuagintában még nem szereplő הַכֹּרֵב főnév. Máshol a Septuagintával szemben a masszoréta szöveg őrizte meg az eredeti, rövidebb szöveget. Így például a Gen 29,25 a masszoréta szöveg alapján így kezdődik: „Jákób csak reggel látta, hogy Lea van vele. Akkor ezt mondta Lábánnak:” A Septuaginta a második mondat alanyát a könnyebb érthetőség kedvéért beillesztette a szövegbe: εἶπεν δὲ Ἰακώβ τῷ Λαββαν „Akkor ezt mondta Jákób Lábánnak”.

A Jer 9,14 esetében a מֵאַכְרִילֶם participium ragját utólag feloldották, és beillesztették a szövegbe az אֶתְהַדְּעֶם הָיָה „ezt a népet” szavakat; a szakasz még hiányzik Órigenész Hexaplijának eredeti, át nem dolgozott Septuaginta-változatából.

Az Ézs 44,3-ban ezt olvassuk: כִּי אֶצְקֶמֶיִם עַל־צִמָּא וְנִזְלִים עַל־יַבְשָׁה אֶצְקֶ רִוְחִי עַל־יַרְעֵךְ „Mert vizet árasztok a szomjas földre, patakokat a szárazra. Lelkemet árasztom utódaidra...” A két mondat közötti kapcsolatot utólag jelezte a qumráni 1QIs^a kézirat másolója, amennyiben az עַל־יַבְשָׁה és az אֶצְקֶ szavak között a sor fölé beillesztette a כֵּן „így, ezzel” határozószót.³³

VI. Rövid nyomatékosító megjegyzések

A betoldások egy másik csoportja már nem az adott szakasz nyelvi megértését hivatott elősegíteni, hanem a szöveg mondanivalójának egy-egy elemét akarja tovább nyomatékosítani. Különösen gyakran illesztették be ebből a célból a szövegbe a שָׁם , עֵתָה , אַחֵר és כֹּל szavakat.³⁴

A Józs 1,7-ben például Isten biztatása eredetileg így hangozhatott Józsuéhez: רַק חֹזֵק וְאַמִּץ „Csak légy erős és bátor!”. Ezt az olvasatot őrizte meg Órigenész Hexaplijának át nem javított, eredeti Septuaginta-szövege. A jelenlegi masszoréta szövegben azonban a mondat végén a מְאֹד szó is szerepel: „Csak légy nagyon erős és bátor!”

A másik példa hadd álljon itt ismét Józsué könyvéből! A Józs 9,3-ban a legtöbb masszoréta kézirat szerint ez áll: וַיֵּשְׁבִי גִבְעוֹן שָׁמְעוּ אֵת „De meghallották Gibeón lakói azt, amit

³³ További példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi megjegyzéseit: 1Kir 8,5a; Ez 3,2a; 4,12a; 8,18a; 9,4a; 11,2a; 18,18b.30a; 20,8a; 26,14c; 34,4c.20b; 37,7b; 39,13a; 44,7a.

³⁴ WÜRTHWEIN, E.: *Der Text des Alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia Hebraica*, Stuttgart, 1988, 122k. o.

Józsue tett Jerikóval és Aj városával,” Néhány masszoréta kéziratban, a Septuagintába és a Vulgatában azonban az אָ prepozíció mögött a כָּ-לֵּ nyomatékösítő szócska, illetve annak megfelelője is ott áll: „De meghallották Gibeón lakói *mindazt, amit Józsue tett ...*”³⁵

Ugyancsak egyfajta nyomatékösítéstről beszélhetünk akkor, amikor a himnikus szövegekben Isten megszólításának vagy megnevezésének utólagos kiegészítésével, megnyújtásával találkozunk. A Zsolt 90,17-ben például az אֱלֹהֵינוּ megnevezést a legtöbb masszoréta kézirat kibővíti az אֱלֹהֵינוּ szóval; két masszoréta kézirat, valamint a Targum e helyen azonban még az eredeti, rövidebb olvasatot kínálja. Ezen felül Eissfeldt kimutatta, hogy az Ószövetségben 62 olyan esetet találunk, ahol a masszoréta változatban a יהוה kifejezés szerepel, a Septuaginta viszont még csak a יהוה szót hozza.³⁶

VII. Tartalmi pontosítások, illetve magyarázatok

A betoldásoknak egy másik csoportja tartalmi szempontból igyekszik megkönnyíteni egy adott perikópa értelmezését. Ennek érdekében rövid, pontosító kiegészítésekkel látja el a szöveget, illetve feloldja a metaforákat és a költői képeket.

Az Ex 29,9aα eredeti szövege például így hangozhatott: וְהִנְרַתְּ אֹתָם אֲבִנֵּי וְחִבְשֵׁת לָהֶם מִנְבָּעַת „Csatolj övet rájuk, tégy a fejükre papi süveget...” Mivel a megelőző versben kizárólag Áron fiáról van szó, így az olvasó figyelmét könnyen elkerülhetné az alanyváltás: ez a vers ugyanis már Áronról (vö. 29,5–7) és fiáról együttesen szól (vö. 29,4,9b). Annak érdekében, hogy ez ne történhessen meg, utólag beillesztették a két mondat közé az אֶהְרֵן וּבָנָיו „Áront és fiait” szavakat. Ezt a betoldást a Septuaginta még nem tartalmazza.

A Jer 25,1-ben, egy prófécia feliratában ezt olvashatjuk: „Ez az ige szólt Jeremiáshoz Júda egész népéről, Jójákimnak, Jósiás fiának, Júda királyának a negyedik esztendejében”. Ezt az eredeti változatot őrizte meg Órigenész Hexaplijának még át nem dolgozott Septuaginta változata. A masszoréta szövegben azonban a felirathoz később hozzátették az alábbi pontosítást: הִיא הַשָּׁנָה הָרְאִשׁוֹנִית לְנְבוּכַדְרֶאצַּר „amely Nebukadneccarnak, Babilónia királyának első esztendeje volt.”

³⁵ További példaként lásd a BHS szöveggkritikai apparátusának alábbi megjegyzéseit: Ez 2,5a; 8,10a; 9,8d; 12,22a; 14,5a; 19,9c; 24,10b; 38,13d.

³⁶ Lásd DRIVER, G. R.: *Glosses in the Hebrew Text of the OT*, Orientalia et Biblica Lovaniensa 1, Löwen, 1957, 146. o.

A Józs 2,15 arról tudósít, hogy Ráháb, házának ablakán át, kötelen leengedi Jerikó városfalán az izráeli kémeket. A beszámolót valaki később kiegészítette az alábbi magyarázó megjegyzéssel: כִּי בֵיתָהּ בְּקִיר „háza ugyanis a vár falánál volt, és így a várfalánál lakott”. A mondat Órigenész Hexaplájának eredeti, nem javított Septuaginta-szövegében még nem szerepel.

A Józs 6,26 eredeti változata szintén Órigenész Hexaplájának Septuaginta-szövegében maradt ránk. Eszerint Jerikó lerombolása után Józsué ezt az átkot mondta arra, aki meg merné próbálni a várost újból felépíteni: „Átkozott legyen az ÚR előtt az az ember, aki hozzáfog, hogy fölépítse ezt a várost!” Az אֶת־הָעִיר הַזֹּאת „ezt a várost” kifejezéshez a masszoréta szövegben megőrzött glossza a pontosítás céljából hozzáteszi: אֶת־יֵרִיחוֹ „Jerikót”.

A Zsolt 68,8–9 eredeti szövege így hangozhatott: „(8) Ó, Isten, amikor elindultál néped előtt, // amikor vonultál a sivatagban, // (9) rengett a föld, csepegett az ég is (Isten színe előtt), // (az Istennek,) Izráel Istenének színe előtt.” A kilencedik vers második felének elejéhez egy másoló magyarázó megjegyzésként az Ex 19,18; 20,18; Bír 5,5 és a Jóel 4,6 alapján hozzáfűzte: זֶה סִינַי „– ez a Sínai”, azaz „– ez a Sínai-hegyi theofánia során történt”. A glossza néhány masszoréta kéziratból még hiányzik, mondattanilag kilóg a kontextusból, s a זֶה mutató névmás, a glosszák egyik gyakori bevezetője is jelzi szekunder jellegét.³⁷

Az Ézs 10,5 jelenlegi szövege bizonyára nincsen rendben, hiszen a הוּא בְּיָדָם szavak megzavarják a költői sor egyébként szabályos szimmetriáját: „Jaj Asszíriának, haragom botjának, dühöm – az ő kezükben van – vesszejének!” A magyarázó megjegyzés Asszíriát nyomatékkal Isten ítéletének végrehajtójaként azonosítja; a margóra vagy a sor végére szánt betoldást aztán később tévedésből rossz helyre másolták.

Ugyancsak Ézsaiás könyvében, a 42,1–9 szakasza az Úr szenvedő szolgájáról szól. De ki ez a szolga? A masszoréta szöveg ezt nem árulja el, hiszen az első vers csak ennyit mond róla: הֵן עַבְדִּי אֶתְמַדְּבֹר בְּחִירִי „Ez az én szolgám, akit támogatok, az én választottam, akiben gyönyörködöm...” A Septuaginta azonban egy korabeli értelmezésnek megfelelően kibővíti a szöveget, és a szolgát magával a zsidó néppel azonosítja: Ιακωβ ὁ παῖς μου ἀντιλήψομαι αὐτοῦ Ἰσραηλ ὁ ἐκλεκτός μου προσεδέξατο αὐτὸν ἢ ψυχὴ μου „Ez Jakób, az én fiam (!), akit támogatok, Izráel, az én választottam, akiben gyönyörködöm”.

³⁷ Albright interpretációja ellen, aki arab analógiára a זֶה סִינַי kifejezést „a Sínairól való (isten)” értelemben fordítaná, lásd KRAUSS, H.-J.: *Psalmen I* (BKAT XV/2), Neukirchen-Vluyn, 1960, 467. o.

A Jer 30,12–17 egy önálló prófécia, melynek címzettjét a szöveg nem nevezi meg, de egyes szám második személy nőnemben beszél róla. A megelőző prófécia Jákóbnak, illetve Izráelnek szól, a szöveg öt természetesen hímnemben szólítja meg. Jogosan merül fel tehát a kérdés: kihez, illetve kiről szólnak a 12–17. versek? Egy későbbi másoló a választ a prófécia végén adja meg: צִיּוֹן הִיא „ez pedig a Sion”. A glossza később tévedésből bekerült a 17. vers második felébe, ahol jelenleg megszakítja a mondatot.³⁸

VIII. Teológiai korrekciók, illetve applikációk

A betoldások egy másik csoportja nem annyira tartalmi, mint inkább teológiai szempontokból szeretne a szöveg helyes értelmezésében az olvasók segítségére sietni.

Így például a Gen 31,53 eredeti szövege szerint Lábán ezt mondja Jákóbnak: „Ábrahám istene és Náhór Istene ítéljen fölöttünk!” Hogy valaki nehogy két külön istenre gondoljon, s ezzel Lábánt, és főleg Jákóbot politeistának vélje, egy másoló megjegyezte: אֱלֹהֵי אֲבִיהֶם „atyáik (közös) istene”. A betoldást két héber kézirat és a Septuagintának az Órigenész revíziója előtti változata nem tartalmazza. Az אֲבִיהֶם szó végén a többes szám harmadik személyű birtokos szuffixum világosan jelzi, hogy itt nem Lábán beszél; ráadásul a betoldás nem is oda került, ahová leginkább illene, ehelyett egyfajta függelékként a mondat végén áll: אֱלֹהֵי אֲבִיהֶם וְאֱלֹהֵי נָחוֹר יִשְׁפָּטוּ בֵּינֵינוּ אֱלֹהֵי אֲבִיהֶם.³⁹

A Gen 14,22-ben Ábrahám szájából hangzik el a következő mondat: הָרִימְתִי יָדִי אֶל־יְהוָה אֵל עֲלִיּוֹן קְנָה שָׁמַיִם וָאָרֶץ „Fölemelt kézzel esküszöm az Úrra, a Felséges Istenre, a menny és a föld alkotójára”. A Septuaginta, a Szír fordítás és egy qumráni tekercs (1QapGen) azonban még nem hozza a יְהוָה „az Úr” szót. A masszoréti szövegbe ezt utólag nyilván azért illesztették bele, hogy a kánaáni panteonból is ismert Él Eljönt azonosítsák Jahvéval, s ezzel elhárítsák azt a félreértést, mintha Ábrahám egy idegen istenre esküdött volna.

A Péld 11,7 eredeti szövege szerint בְּמוֹת אָדָם הַאֲבֵר תִּקְנֶה וְתוֹחֶלֶת „Ha meghal az ember, odalesz a reménysége, és odalesz az

³⁸ További példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi megjegyzéseit: Ez 3,20c; 4,6b; 5,16c; 6,11a; 8,3c.6a.10a.16c; 9,6b — vö. 8,11a; 13,22b; 15,2b; 16,13b.47a; 22,27a; 23,33e; 29,14c; 33,31a; 34,31c; 40,43c; 44,27a; Ám 5,26d; Mal 2,3c; Zsolt 1,3b — vö. Józ 1,8; Zsolt 78,24a; Péld 1,27c.

³⁹ Az Újfordítású Biblia azzal, hogy fordíthatatlanul hagyja a birtokos személyragot, és a betoldást átteszi a megfelelő helyre („Ábrahám Istene és Náhór Istene, az atyák istene ítéljen...”), utólag simítja a szöveget.

erősökhöz fűzött várakozása is.” Két masszoréta kézirat még ezt az eredeti, rövidebb szöveget hozza. A legtöbb szövegművekben azonban az אָרָם szó már a רָשָׁע „bűnös” melléknévvel kiegészítve szerepel: a megfizetés-tan szellemében egy másoló a minden ember múlandóságára vonatkozó kijelentést a következő vers fényében a bűnösök feletti ítélethirdetésre vonatkoztatta.

Az 1Sám 2,17 eredeti, rövidebb szövegét a Septuaginta és a 4QSam^b qumráni kézirat őrizhette meg. Eszerint „Igen nagy volt tehát az ifjak vétke az Úr előtt, mert megutálták az Úrnak szóló áldozatot”. Egy későbbi másoló azonban a נִאָצְוּ „megutálták” ige mögé beillesztette a הָאֲנָשִׁים „az emberek” szót: „mert megutálták – ti. az emberek⁴⁰ – az Úrnak szóló áldozatot”.

Az 1Sám 2,22k. szintén Éli fiairól szól. Itt az eredeti szöveget a Septuaginta és a 4QSam^a dokumentálja: „(22) Éli igen öreg volt. Amikor meghallotta, hogy mi mindent tesznek fiai egész Izráellel, (23) ezt mondta nekik: *„Miért csináltok ilyeneket?”*” A masszoréta szövegbe azonban az Ex 38,8-ból vett információval konkretizálták a fiak elleni vádakot, hogy ezzel a folytatásban meghirdetett ítélet (2,27kk.) súlyosságát igazolják. Így a jelenlegi masszoréta szöveg fordítása így hangzik: „(22) Éli igen öreg volt. Amikor meghallotta, hogy mi mindent tesznek fiai egész Izráellel, és hogy azokkal az asszonyokkal hálnak, akik a kijelentés sátrának bejáratánál teljesítenek szolgálatot, (23) ezt mondta nekik: *‘Miért csináltok ilyeneket?’*”

A 2Sám 12,9 masszoréta változatában Nátán próféta ezt kérdezi a házasságtörő Dávidtól: מִדָּוֶעַ בְּזִית אֶת־דָּבָר יְהוָה לְעִשׂוֹת הָרַע בְּעֵינָיו „Miért vetted meg az ÚR szavát, miért tettél olyat, ami nem tetszik neki?” Csakhogy a דָּבָר szó nem szerepel a Septuaginta Lucianus-féle recenziójában és Theodotion görög fordításában. Az eredeti szöveg tehát így hangozhatott: „Miért vetted meg az URat, miért tettél olyat, ami nem tetszik neki?” A kiegészítéssel a másoló minden bizonnyal Dávid jellemét igyekezett jobb fényben feltüntetni, amennyiben megvetését nem Istenre, hanem annak csupán egyik aktuális üzenetére vonatkoztatta.⁴¹ Ugyanez a korrekció zajlott le e fejezet 14. versében is, ahol eredetileg ez állhatott: „ezzel a tettel okot adtál az Úr elleni gyalázkodásra.” A masszoréta szövegben azonban az „Úr” szó elé az ige tárgyaként beillesztették az אֵיבָ „ellenség” főnevet: „... ezzel a tettel okot adtál az Úr ellenségeinek a gyalázkodásra”, míg a 4QSam^a qumráni kézirat a

⁴⁰ Az, hogy a הָאֲנָשִׁים szó itt a népeket akarná jelenteni, ahogy azt TOV, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 224. o., gondolja, aligha valószínű.

⁴¹ Az eredeti olvasatot a masszoréta szöveg is megőrizte – a következő, 10. versben.

12,9-hez hasonlóan itt is a יְהוָה szó beillesztésével igyekeznek a Dávidra nézve kedvezőtlen szavak élet némileg tompítani.⁴²

Egyfajta teológiai korrekciónak tekinthetők azok az esetek is, ahol a másolók a יְהוָה szó elé utólag beillesztettek egy másik epithetont, leggyakrabban az אֱלֹהֵי szót, hogy ezzel a tetragrammaton kiolvasásától megóvják az olvasót. Ez az eljárás a qumráni kéziratokban is dokumentálható: ott ugyanis, ahol Ézsaiás könyvének jelenlegi héber szövegében az אֱלֹהֵי יְהוָה epitheton áll, az 1QIs^a kézirat a főszövegben még csak a יְהוָה szót hozza, a sorai közé utólag beillesztve azonban már ott szerepel az אֱלֹהֵי szó.⁴³ Ugyanez a jelenség játszódhatott le a Zsolt 73,28 esetében is, ahol az אֱלֹהֵי szót még sem a Septuaginta, sem a Szír fordítás, de néhány masszoréta kézirat sem hozza, vagy az Ám 8,9 esetében, ahol ugyanez a két ókori fordítás dokumentálja az eredeti, rövidebb olvasatot. A jelenség Ezékiel könyvében különösen is gyakori; itt, úgy tűnik, a másolók ebből a szempontból következetesen átjavították a héber kéziratot.⁴⁴

S végül lássunk két példát az ószövetségi törvények applikáló betoldásaira! Az Ex 21,28–32 azt szabályozza, hogy hogyan kell eljárni, ha egy ökör felöklel valakit. A Samaritánus Pentateuchos egyik másolója szerint azonban e rendelkezés nemcsak az ökrökre vonatkozik, hanem bármilyen szarvasmarhára, illetve nagytestű növényevőre. Ezért azon a helyen, ahol a szakaszban a שׂוֹר „ökor” szó először előfordul, beillesztette mögé az אִו כָּל בְּהֵמָה „– vagy bármilyen más állat” kifejezést (hasonlóan Ex 21,35; 23,4.12).

Az Ex 20,17-ben a Tízparancsolat utolsó rendelkezése így hangzik: „Ne kívánd felebarátod házát! Ne kívánd felebarátod feleségét, se szolgálóját, se szolgálóját, se ökrét, se szamarát, és semmit, ami a felebarátodé!” A Septuaginta az összefoglaló „és semmit, ami a felebarátodé!” tárgyi mellékmondat előtt a „se ökrét, se szamarát” szavakhoz szintén hozzáteszi az „és semmiféle (egyéb) állatát” pontosítást.⁴⁵

⁴² Az 1Sám 25,22-ben a Septuaginta néhány fontos kéziratának, illetve a Szír fordításnak a rövidebb olvasata bizonyítja egy hasonló kontextusban az „ellenség” szó beillesztését (ld. a BHS-t).

⁴³ WEINGREEN, J.: *Rabbinic-Type Glosses in the Old Testament*, JSS 2 (1957), 157k. o.

⁴⁴ Lásd pl. Ez 6,11a; 12,10a.19a; 14,4a.11a; 16,48a.59a; 21,3a; 22,19b.28a.31a; 24,6a stb., a kérdéshez FOHRER, G.: *Die Glossen im Buche Ezechiel*, ZAW 63 (1951), 38. o.

⁴⁵ További példákhoz lásd DELITZSCH, F.: *Lese- und Schreibfehler im Alten Testament*, Berlin / Leipzig, 1920, 135–138. o., illetve a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi lábjegyzeteit: Gen 15,2a; Ex 21,18a.20a; 22,19a.b.30a;

IX. Formai harmonizálás hasonló igehelyek között

A betoldások egy másik válfaja úgy állhatott elő, hogy szerzőjük formai harmonizációra törekedett az amúgy is hasonló igehelyek között.⁴⁶ Nehéz eldönteni, hogy itt feltételezett hibák tudatos javításával van-e dolgunk, vagy a parallel igehelyek „áthallása” miatti önkéntelen szövegváltoztatásokról.

Jellemző példa e jelenségre Mózes nevének említése Józsué könyvében. Itt az esetek többségében a מֹשֶׁה עֶבֶד־יְהוָה „Mózes, az ÚR szolgája” sztereotip kifejezéssel találkozunk (lásd Józs 1,13; 8,31.33; 11,12; 12,6; 13,8; 14,7; 18,7; 22,2.4.5). Az 1,15 esetében azonban Mózes neve mellett a Septuagintában nem szerepel az עֶבֶד־יְהוָה szerkezet, míg a masszoréta szövegben igen. Nyilvánvaló, hogy itt a Septuaginta őrizte meg az eredeti változatot, s egy betoldás utólag harmonizálta ezt a helyet az összes hasonló többivel.

A Józs 2,16-ban az עַד שׁוּב הָרְדִפִּים „amíg az üldözők vissza nem térnek” kifejezés áll. A רדף „üldözni” igének a leggyakoribb vonzata az אַחֲרַי prepozíció, s az ige ugyanebben a szakaszban kétszer is ennek valamilyen ragozott formájával szerepel (2,5.7). A Septuagintában ugyanennek a prepozíciónak a fordítását azonban a 2,16-ban is megtalálhatjuk (οἱ καταδιώκοντες ὀπίσω ὑμῶν) – nyilván egy betoldás itt ismét harmonizált a csaknem azonos kifejezések között.

A Jer 1,15a-ban ezt olvassuk: כִּי הִנְנִי קֹרֵא לְכָל־מְשַׁפְּחוֹת מַמְלְכוֹת צְפוֹנָה נְאֻם־יְהוָה „Mert idehívom az északi országok minden népét – így szól az Úr.” Csakhogy a Septuaginta a מְשַׁפְּחוֹת és a מַמְלְכוֹת parallel kifejezések közül a מְשַׁפְּחוֹת szót még nem hozza. A Jer 25,9-ben azonban egy hasonló kijelentést olvasunk: הִנְנִי שֹׁלַח וְלִקְחֹתִי אֶת־כָּל־ מְשַׁפְּחוֹת צְפוֹן נְאֻם־יְהוָה „elhozatom észak valamennyi népét – így szól az Úr –”, ahol azonban a מַמְלְכוֹת szó helyén a מְשַׁפְּחוֹת szó szerepel. A Jer 1,15-be tehát nyilvánvalóan ennek az utóbbi igehelynek a hatására, a vele való tudatos vagy önkéntelen harmonizálás jegyében illesztették be a מְשַׁפְּחוֹת főnevet.

A Gen 1-ben a papi teremtéstörténet egyik formai jellegzetessége az, hogy a hat napra eső teremtési aktusok leírása meglehetősen sematikus,

Num 13,33a; 25,15c; Deut 15,2c.d; Józs 1,2b.4c.15a; 8,32a; 15,8b; 19,20a; 20,3a; Bír 20,22b; 1Sám 2,2b; 1Kir 8,2b; Ézs 6,13c; 33,21a; 35,6a; 51,17a.22b; Jer 5,15a; 9,14a; 32,8a; 34,12a; 41,16d; 43,13a; Ez 1,22d.24a; 2,3b; 7,23d; 8,5b; 16,29b; 25,8a; 31,5e; 33,31c; 41,16b; 44,7a; 47,4b; Ám 3,5a; Hag 2,5a; Zak 6,3a; 8,9a; Zsolt 14,5a; 18,7d; 53,6a, lásd par. Zsolt 14,5; 28,3b; 105,28a; 106,38a; Péld 5,22b; 22,21a; 27,14a; Dán 1,2b-a (sic!).

⁴⁶ E típushoz lásd MCCARTER, P. K.: *Textual Criticism. Recovering the Text of the Hebrew Bible*, Philadelphia, 1986, 28k. o.

lényegében ugyanazokból az elemekből építkeznek. A Septuaginta ezt a sematizmust még tovább fokozza azzal, hogy a második nap végére is beilleszti az „*És látta Isten, hogy jó.*” (1,8), az ötödik nap végére az „*És úgy történt.*” (1,20) mondatot, illetve a harmadik nap első teremtői aktusának leírásába belefűzi a teremtés kivitelezésének hosszabb leírását (1,9).

Ezen felül a Septuaginta a Gen 2,4-ben a papi teremtéstörténet summáját hozzáigazítja a Gen 5,1 szóhasználatához; Mózes kérését, hogy Isten mutassa meg neki „útját” és „dicsőségét” (Ex 33,13.18), hozzáigazítja Istennek ugyanebben a történetben szereplő kijelentéséhez, miszerint az ő „orcáját” senki nem láthatja (33,20.23). A Zsolt 67,5-öt a Septuaginta megtoldja egy, a parallel Zsolt 9,9-ből vett mondattal, ugyanazokkal a szavakkal fordítja a héberben egyébként csak tartalmilag hasonló Zsolt 9,15a és 73,28bβ (LXX: Zsolt 72) részleteket, majd a további harmonizálás jegyében a Zsolt 9,15b fordítását áttemeli a 73,28 végére.

Az Ézs 34,3-ban az utolsó idők leírásának összefüggésében ezt olvassuk: וְנִמְסוּ הַהָרִים כְּחֶמֶן וְנִמְסוּ הַהָרִים כְּחֶמֶן „...*és hegyek olvadnak meg a vériktől.*” A Mik 1,4 teofánia-leírásában ez áll: וְנִמְסוּ הַהָרִים כְּחֶמֶן וְהַעֲמֻקִּים יִחַבְקֵעוּ „*és hegyek olvadnak meg alatta, és a völgyek meghasadoznak, mint a viasz a tűztől...*” A két igehelyet az IQIs^a qumráni Ézsaiás-tekeres azzal harmonizálja, hogy az Ézs 34,3 mögé beilleszti a Mik 1,4-ből vett וְהַעֲמֻקִּים יִחַבְקֵעוּ „*és a völgyek meghasadoznak*” szavakat. Ez a qumráni kézirat, úgy tűnik, alapvetően hajlott az ilyen típusú harmonizálásokra: az Ézs 59,3-ból áttemelt néhány szót a parallel Ézs 1,15-be, a 35,10 és 51,11-ből az 51,3 végére, az 51,6-ba átvett egy egész mondatot a 40,26-ból, az 52,12 végére pedig az 54,5-ből.⁴⁷

A Józs 20,1–9-ben a menedékvárosokra vonatkozó rendelkezéseket olvashatjuk. Ebben, a 3b versben a következő áll: „... *Legyenek ezek menedékiül nektek a véreért bosszúálló elöl.*” A Num 35,9–34 szintén a menedékvárosokra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza. Itt, a 12. versben ez áll: „*Legyenek ezek a városok menedékiül nektek a bosszúálló elöl, hogy ne haljon meg a gyilkos, ...*” A két igehelyet a Septuaginta úgy harmonizálta egymással, hogy a Num 35,12-be a Józs 20,3b-ből átvette a „*a véreért*” szót, illetve a Józs 20,3-ba a Num 35,12-ből áttemelte az „*a városok*”, valamint a „*hogy ne haljon meg a gyilkos*” szavakat: καὶ ἔσονται ὑμῖν αἱ πόλεις φυγαδευτήριον καὶ οὐκ ἀποθανεῖται ὁ φονεὺς

⁴⁷ Lásd Tov, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 217. o., valamint a BHK szövegkritikai apparátusát az adott helyeken.

ὕπὸ τοῦ ἀγγιστεύοντος τὸ αἶμα „Legyenek ezek a városok menedékiül nektek, hogy ne haljon meg a gyilkos, a bosszút álló elől.”⁴⁸

X. Igehelyek tartalmi harmonizálása

Végül a betoldások egy másik csoportja két igehelyet igyekszik összekapcsolni, segítve ezzel az olvasót az adott szöveg megértésében, illetve helyes értelmezésében. E betoldások jelentős része végső soron az egymásnak ellentmondó igehelyeket igyekszik tartalmilag harmonizálni.

Így például a Józs 11,19-ben az eredeti szöveget pontosítja, illetve korigálja egy betoldás, amennyiben a vers állítását – miszerint Izrael fiai egyetlen várossal sem kötöttek békét a honfoglalás korában – a Józs 9 alapján ellátja a גִּבְעוֹן יִשְׁבִי יְהוֹי בְּלִחֵי „kivéve a Gibeóban lakó hívveket” kiegészítéssel. Órigenész Hexapljájának eredeti, át nem javított szövegében ez a betoldás még nem szerepel.

Az 1Kir 8,65k. eredeti szövege szerint Salamon templomszentelési ünnepe hét napig tartott. A 2Krón 7,9-ben ezzel szemben azt olvassuk, hogy hét napig tartott a templomszentelési ünnepség, majd az így felszentelt templomban további hét napon át azonnal megtartották a páskaünnepet.⁴⁹ Ennek megfelelően az 1Kir 8,65-ben az ünnepség időtartamára vonatkozó adatot egy betoldás így pontosítja: וְשִׁבְעַת יָמִים אַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם „meg hét napra, azaz tizennégy napra”. Órigenész Hexapljájának eredeti, át nem javított Septuaginta-szövege e betoldást még nem tartalmazza.

A Gen 17,9–14-ben Isten Ábrahámnak adott parancsolatát olvassuk a körülmetéléssel kapcsolatban. Itt a 14. vers eredeti szövegét a masszoréta változat őrizte meg: וְעָרַל זָכָר אֲשֶׁר לֹא-יָמוּל אֶת-בְּשָׂר עֲרָלְתוֹ וְנִכְרְתָהּ הַנֶּפֶשׁ הַזֹּאת „...akinek nem metélték körül szeméremtete bőrét, az irtassék ki...” A Lev 12,3-ban a körülmetéléssel kapcsolatban azt is olvashatjuk, hogy annak a születés utáni nyolcadik napon kell megtörténnie. Egy későbbi másoló ennek megfelelően a Gen 17,14-et kiegészítette a בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי szavakkal: „...akinek nem metélték körül szeméremtete bőrét – a nyolcadik napon –, az irtassék ki...” A betoldás a Pentateuchos samaritánus verziójában és a Septuagintában is szerepel.

Párhuzamos bibliai igehelyek között a harmonizálás kísértése természetesen még nagyobb. Ez megtörténhetett betoldások beillesztése

⁴⁸ További példaként lásd a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi megjegyzéseit: Jer 44,24b — vö. 44,26; Ez 3,5a — vö. Ex 4,10; Ez 6,5a — vö. Lev 26,30; Péld 3,3a — vö. Péld 7,3; Zsolt 96,10e — vö. Zsolt 9,9; Zsolt 96,13d — vö. Zsolt 98,9.

⁴⁹ A 2Krón 7,9 illetén értelmezéséhez lásd RUDOLPH, W.: *Chronikbücher* (HAT 21), Tübingen, 1955, 217. o.; KUSTÁR P.: *A Krónikák első és második könyvének magyarázata*, Budapest, 2004, 91. o.

nélkül is, az egységesítést azonban a másolók gyakran betoldások alkalmazásával érték el.

A jelenségre szép példát kínál az Ézs 37,9 és a parallel 2Kir 19,9 esete. Itt a csaknem szó szerint megegyező két részlet így hangzik:

Ézs 37,9: וַיִּשְׁמַע וַיִּשְׁלַח מַלְאָכִים אֶל־חֲזַקְיָהוּ

2Kir 19,9: וַיִּשָּׁב וַיִּשְׁלַח מַלְאָכִים אֶל־חֲזַקְיָהוּ

Az 1QIs^a jelzésű qumráni Ézsaiás-tekercs a két igehelyet úgy harmonizálja egymással, hogy az Ézs 37,9-ben a וַיִּשְׁמַע ige mögé átemeli és beilleszti a 2Kir 19,9-ből a וַיִּשָּׁב igét is.⁵⁰

A Jer 52 Jeruzsálem pusztulásáról, majd a fogságba hurcolt Jójákin király részleges rehabilitálásáról tudósít; a beszámolót a könyv szerkesztői a Királyok könyvéből vették át. Ott, a 2Kir 25,30-ban ezt olvassuk Jójákinnal kapcsolatban: „Ellátását állandó ellátásként a királytól kapta, napi szükséglete szerint, כל יְמֵי חַיָּו = egész életében”. A párhuzamos igehelyen, a Jer 52,34-ben azonban a Septuaginta fordításában ez áll: ἕως ἡμέρας ἣς ἀπέθανεν „halála napjáig” – aminek héberül az עַד־יוֹם מוֹתוֹ szöveg felelne meg. A Septuaginta itt tehát nyilvánvalóan egy eltérő olvasat emlékét őrzi. A két eltérő szövegváltozatot a jelenlegi masszoréta szöveg a Jer 52,34-ben úgy harmonizálja egymással, hogy mind az eredeti jeremiási változatot, mind a 2Királyok változatát egyesítette magában: עַד־יוֹם מוֹתוֹ כָּל יְמֵי חַיָּו „egész életében, halála napjáig.”

S végül lássunk egy utolsó példát ehhez a kategóriához! Az 1Kir 8,2 eredeti olvasata Órigenész Hexaplájának átdolgozás előtti Septuaginta szövege alapján így hangozhatott: וַיִּקְהָלוּ אֶל־הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה כָּל־אִישׁ יִשְׂרָאֵל בְּיָרַח הָאֶחָדִים „Összegyülekeztek tehát Salamon királyhoz mindezek az izráeli férfiak Étánim havában.” A parallel 2Kron 5,3-ban ugyanez a részlet így hangzik: וַיִּקְהָלוּ אֶל־הַמֶּלֶךְ כָּל־אִישׁ יִשְׂרָאֵל בְּחָג הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי „Összegyülekeztek tehát a királyhoz mindezek az izráeli férfiak a hetedik hónapban, az ünnepen.”

Az 1Kir 8,2 jelenlegi masszoréta változata a két parallel beszámoló adatait egyesíti magában, azaz a Királyok könyvének szövegét hozzáigazítja a Krónikák könyvében olvasható beszámolóhoz: וַיִּקְהָלוּ אֶל־הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה כָּל־אִישׁ יִשְׂרָאֵל בְּיָרַח הָאֶחָדִים הַשְּׁבִיעִי „Összegyülekeztek tehát Salamon királyhoz mindezek az izráeli férfiak Étánim havában, azaz a hetedik hónapban, az ünnepen.”⁵¹

⁵⁰ Lásd BHK és Tov, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992, 199. o. Mellesleg jegyezzük meg, hogy a Septuaginta ezen a helyen betoldás nélkül harmonizál, amennyiben az Ézs 37,9-ben nem a וַיִּשְׁמַע, hanem a 2Kir 19,9-ben szereplő וַיִּשָּׁב ige fordítását kínálja.

⁵¹ További példákhoz lásd DELITZSCH, F.: *Lese- und Schreibfehler im Alten*

Felhasznált irodalom:

- BEWER, J.: *Textual and exegetical Notes on the Book of Ezekiel*, JBL 72 (1953), 158–168. o.
- BROTZMAN, E. R.: *Old Testament Textual Criticism*, Grand Rapids / Michigan, 1998.
- DELITZSCH, F.: *Lese- und Schreibfehler im Alten Testament*, Berlin / Leipzig, 1920.
- DIEBNER, B. J.: *Wozu betreiben wir im akademischen Unterricht Textkritik?*, DBAT 16 (1982), 49–67. o.
- DREYTA, M. – HILBRANDS, W. – SCHMID, H.: *Das Studium des Alten Testaments. Eine Einführung in die Methoden der Exegese*, Wuppertal / Giessen, 2002.
- DRIVER, G. R.: *Glosses in the Hebrew Text of the OT*, Orientalia et Biblica Lovaniensa 1, Löwen, 1957, 123–161. o.
- GOSHEN-GOTTSTEIN, M. H.: *The Textual Criticism of the Old Testament: Rise, Decline, Rebirth*, JBL 102/3 (1983), 365–399. o.
- GUNKEL, H.: Szócikk „Glosse”, in: RGG, 2. kiadás, II. kötet, 1928, 1230. o.
- FISHBANE, M.: *Biblical Interpretation in ancient Israel*, Oxford, 1988.
- FOHRER, G.: *Die Glossen im Buche Ezechiel*, ZAW 63 (1951), 33–53. o.
- FOHRER, G.: *Tradition und Interpretation im Alten Testament*, ZAW 73 (1961), 1–30. o.
- FREEDY, K. S.: *The Glosses in Ezekiel I–XXIV*, VT 20 (1970), 129–152. o.
- JEPSEN, A.: *Von den Aufgaben der alttestamentlichen Textkritik*, VTSuppl. 9 (1963), 332–341. o.
- KEUZER, S. (ua., Hg.): *Proseminar I. Altes Testament. Ein Arbeitsbuch*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1999.
- KRAUSS, H.-J.: *Psalmen I* (BKAT XV/2), Neukirchen-Vluyn, 1960.
- KUSTÁR P.: *A Krónikák első és második könyvének magyarázata*, Budapest, 2004.
- KUSTÁR Z.: *A héber Ószövetség szövege. Kézikönyv a Biblia Hebraica Stuttgartensiához*, Debrecen, 2000.
- MCCARTER, P. K.: *Textual Criticism. Recovering the Text of the Hebrew Bible*, Philadelphia, 1986.
- RUDOLPH, W.: *Chronikbücher* (HAT 21), Tübingen, 1955.
- SCHILDENBERGER, J.: *Parallelstellen als Ursache von Textveränderungen*, Bibl 40 (1959), 188–198. o.

Testament, Berlin / Leipzig, 1920, 135–138. o.; MCCARTER, P. K.: *Textual Criticism. Recovering the Text of the Hebrew Bible*, Philadelphia, 1986, 34–38. o., illetve a BHS szövegkritikai apparátusának alábbi lábjegyzeteit: Deut 2,31b — 2,24; Józ 2,9b — 2,24; 1Kir 22,28a — Mik 1,2; 1Kir 22,31a — 20,1.16; Ez 1,24a — 10,5; Jer 32,9a — 32,7; Jer 50,28a — 51,11; Zak 10,11c — 9,4; Zsolt 72,17c — Gen 12,3; Zsolt 116,8b — Jer 31,16; Zsolt 136,9a — 8,4; Péld 1,16a — Ézs 59,7; Péld 3,3a — 7,3; Péld 23,31 — Énekek 7,10; Dán 8,8b — 8,5; 2Krón 4,5b — 1Kir 7,26.

- UTZSCHNEIDER, H. – NITSCHKE, S. A.: *Arbeitsbuch literaturwissenschaftlicher Bibelauslegung. Eine Methodenlehre zur Exegese des Alten Testament*, Gütersloh, 2001.
- TOV, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*, Stuttgart / Berlin / Köln, 1992.
- ULRICH, E.: *The Canonical Process, Textual Criticism, and latter Stages in the Composition of the Bible*, in: M. Fishbane — E. Tov (ed.): „Sha‘arei Talmon”. Studies in the Bible, Qumran and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon, Winona Lake, Indiana, 1992, 267–291. o.
- VOLZ, P.: *Ein Arbeitsplan für die Textkritik des Alten Testaments*, ZAW 54 (1936), 100–113. o.
- WALTKE, B. K.: *Aims of Textual Criticism*, Westminster Theological Journal 51 (1989), 93–108. o.
- WALTKE, B. K.: *Textual Criticism of the Old Testament*, in: F. E. Gaebelien (ed.): *The Expositor’s Bible Commentary*, Vol. I, Grand Rapids, 1979, 211–228. o.
- WEINGREEN, J.: *Rabbinic-Type Glosses in the Old Testament*, JSS 2 (1957), 149–162. o.
- WÜRTHWEIN, E.: *Der Text des Alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia Hebraica*, Fünfte, neubearbeitete Auflage, Stuttgart, 1988.
- ZIMMERMANN, F.: *The Perpetuation of Variants in the Masoretic Text*, JQR 34 (1943/44), 459–474. o.
- ZIMMERLI, W.: *Ezechiel. 2. Teilband: Ezechiel 25–48 (BKAT XIII/2)*, 2., verbesserte und erweiterte Auflage, Neukirchen-Vluyn, 1979.